

(2014) Vyšlo v skrátenej podobe pod názvom Kam nás zavedie prirodzenosť? Sme 24, 4/16, 13.

Na prahu roku 2016 – čo je pred nami?

Čo nás v budúcom roku čaká a neminie?

Nevieme. To, čo sa deje, je dnes také zložité a rýchlo sa meniace, že ho ľudské mozgy nevedia predvídať. Ba ani výkonné počítačov to nedokážu. Na začiatku roku 2015 žiaden počítač nepredpovedal, že Európu postihne invázia migrantov z iných kultúr a že ku jeho koncu bude ich počet už vyše milióna.

Aký bude ich ďalší osud? Nevieme. Čo máme robiť? Počítače nám neporadia.

Vesmírna ruleta

Svet nefunguje ako hodinky. Už v polovici minulého storočia filozof Karl Popper radil, aby sme prirovnávanie sveta k hodinovému stroju nepoužívali a miesto toho sa skôr na deje v ňom pozerali ako na pohyb oblakov po oblohe: v každom okamžiku iné tvary, iné pohyby, iné smery. Niektorí z nás ironizujú meteorológov, že im dlhodobé predpovede počasia nevychádzajú; pritom ale meteorologické mapy zhotovujú pre nás superrýchle počítače. V dynamike počasia sa nepretržite objavujú nestabilné body a to, čo bude nasledovať po nich, môžeme len približne odhadnúť – na väčšiu časovú vzdialenosť my a naše počítače z principiálnych dôvodov nedovidíme. Nad našimi hlavami sídli nebeské kasíno a v ňom nám počasie riadi nebeská ruleta.

A tak je to so svetom okolo nás. Ba s celým vesmírom. Aby nám vesmír názorne priblížil, astronóm Carl Sagan v roku 1977 navrhol predstavu Vesmírneho kalendára. Celý odhadovaný vek 15 miliárd rokov od vzniku vesmíru až po našej dobu umiestnil na škálu jedného roka. Na takejto škále jeden deň Vesmírneho kalendára predstavuje 41 miliónov skutočných rokov, jedna sekunda 475 rokov a život ľudského jedinca zaberá 16 stotín sekundy. O polnoci 1. januára vesmír začal Veľkým Treskom. Až 15. septembra vzniká Slniečna sústava, 14. septembra Zem a 26. septembra prvý pozemský život. Ale len v posledný deň roka, 31. decembra o 22.30 hodine sa objavuje prvý človek. V Saganovom kalendári písaná história ľudstva zaberá iba polovicu poslednej minúty vesmírneho roka. Moderná veda a technika, a s nimi ich zložité výtvary – stroje, inštitúcie a pojmy – sú záležitosťou poslednej sekundy. Svet funguje ako vesmírna ruleta. Saganovo znázornenie nám nielen dokazuje, že vesmír sa menil, ale aj to, že sa menil stále rýchlejšie. Ohromná rýchlosť zmien, ktorej sme svedkami, je iba vyvrcholením nepretržitého zrýchľovania evolúcie vesmíru.

Posledných 90 minút Saganovho kalendára vyjadrujú 4-6 miliónov rokov skutočného vesmírneho času, za ktorý trvá na Zemi ľudský druh. Mozog sa zdokonaľoval počas existencie ľudí v geologickej ére, ktorú nazývame pleistocén a datujeme od 2.6 miliónov rokov po 12 tisíc rokov pred naším letopočtom. Po celú túto dobu naši predchodcovia žili v malých sociálnych skupinách, poväčšine v africkej savane. Každú skupinu tvorilo pár desiatok jedincov, z ktorých muži získavali potravu ako lovci divokých zvierat a ženy ako zberačky drobných živočíchov a rastlín. Členovia každej skupiny si navzájom pomáhali. Zároveň však všetky skupiny súperili medzi sebou o prežitie.

Mozog lovcov a zberačiek

Evolúcia sformovala telo, a s ním aj mozog, darwinovským výberom tak, aby ľudia dokázali prežiť v takomto prostredí. Jediniec sa musel vedieť v prostredí orientovať, musel mu

rozumieť. Musel vedieť rozpoznať nebezpečie a – hnaný strachom – byť schopný nebezpečiu uniknúť. Aby strachu bolo čo najmenej, rozumel svetu sebaisto a úplne – ale keďže vedeckých poznatkov vtedy ešte nebolo, vysvetľoval si ho prostredníctvom mýtu. Aby sa skupina udržala pohromade, potrebovala čosi ako „skupinové lepidlo“ – a ním bol mýtus, zdieľaný a vyznávaný celou skupinou. Mýtus pozostával z príbehov (napr. o stvorení sveta, o živote po smrti), zo spoločného jazyka a zvykov, z príkazov, zákazov (tabu), posvätných symbolov (napr. zvierat ako totem skupiny), z rešpektu k vedúcemu samcovi skupiny (náčelníkovi) a z poslušnosti ideológovi skupiny (šamanovi). Všetky zložky tohto skupinového lepidla dohromady nazývame kultúrou. Podstatné pre to, aby skupina prežila, bolo rozčlenenie všetkých ľudí na „my“ a „oni“ – odlíšenie svojej skupiny od cudzích, a agresivita a pocity nepriateľstva a nenávisť voči cudzím. Kultúrou a schopnosťou mýtotvorby sa ľudský druh odlišuje od všetkých ostatných živočíchov. Práve kultúry a ich mýty boli motorom, ktorý poháňal zápas medzi skupinami ľudí o tie isté vzácne a „prízemné“ zdroje, o aké bojujú aj iné živočichy: o potravu, útulok a územie. V zápase len najúspešnejšie skupiny pretrvávajú, iné uhynú.

Toto vybavenie, uložené v genetickej pamäti druhu, nazývame ľudskou prirodzenosťou. Ona je fundamentom, rovnakým pre všetkých ľudí – a nezmeniteľným. Na tomto fundamente si každá skupina vystaví svoju vlastnú kultúru, a tá je potom špecifická pre každú skupinu. Na vysvetlenie môžeme použiť metaforu „pilót Rialta“: Rialto je most ponad Veľký kanál v Benátkach, ktorý je, tak ako aj benátske domy, ukotvený vo vode pomocou drevených pilót. Na pilótoch spočíva kamenná stavba mostu. Pevnosť pilót rozhoduje o tom, akú váhu unesú. Ak by váha prekročila kritickú veľkosť, pilóty by nevydržali a celý most by sa zrútil. Metaforicky je ľudská prirodzenosť pilótami Rialta a kultúra je kamennou záťažou na týchto pilótoch.

Prirodzenosť spoznáваме najlepšie, keď sa kultúra, ktorá ju zakrýva, zjednoduší alebo aj celkom odstráni, takže pilóty sa obnažia. V 20. storočí sme mali dve príležitosti k takému spoznávaniu: za nacizmu v Nemecku a za komunizmu v tých častiach sveta, kde sa tento systém uchytil. Analýza komunizmu umožnila pojmovo, aj keď zjednodušene, vyjadriť to, čo predtým líčili rozprávači pri ohňoch v jaskyniach a neskôr spisovatelia v nespočetných príbehoch: svojou prirodzenosťou je človek živočíchom bojzlivým, skupinovým, mýtofilným a hyperemocionálnym (schopným silných a ťažko zvládnuteľných citov). Tieto štyri charakteristiky dostáva ľudské mláďa od prírody hneď pri narodení vo všeobecnej, abstraktnej podobe a konkrétny výzor nadobúdajú postupne v prostredí tej kultúry, v ktorej dieťa vyrastá. Pritom vývin mladého človeka prechádza citlivými fázami, v ktorých, podľa etológa Konrada Lorenza, sa do mozgu silno vpečatujú konkrétne znaky kultúry. Dôležitou je fáza dospievania, v ktorej je mladý človek priväzovaný prakticky na doživotie na symbolické hodnoty kultúry, a najmä na jej mýty. Podľa Lorenza sa v tejto fáze zabuduje do zrejúceho mozgu silná spolupatričnosť k vlastnej skupine, ktorú on nazval „militantným entuziazmom“.

Ľudská prirodzenosť je nemenná

Všeobecnosť základných charakteristík zapríčiňuje, že človek ako živočích nesie v sebe predpoklady pre ohromné zlo i pre ohromné dobro. Preto sa od nepamäti ľudia sporili o tom, či je človek tvor zlý alebo dobrý. Je jedným aj druhým. Človek je „anjel i diabol“ – presviedča nás osobná skúsenosť i doterajšie dejiny ľudského rodu. Rozpätie je široké, ale hranice, kam až siaha schopnosť ľudí konať dobro a zlo, stále ešte nevieme určiť. Zvláštnosťou ľudského druhu je, že v poslednej fáze jeho evolúcie sa rozmery skupín začali zväčšovať pod tlakom ekonomiky a zásluhou kultúry: od malých skupín lovcov a zberačiek, ktorých členov spájala pokrvná príbuznosť, cez kmene, národy, spoločné náboženstvá, štáty až do súčasnej podoby, kedy sa v Európe vynoril mýtus spoločného európskeho národa

a niektorí ľudia snívajú o globálnom ľudstve zjednotenom do jedinej skupiny so spoločnou celosvetovou kultúrou. – Ibaže: vo svojich hlavách naďalej nesieme mozgy usposobené pre malé skupiny v dobe kamennej a ich vzájomné zápolenie.

Vydržia pilóty Rialta ľudskej prirodzenosti celú váhu, ktorou ju stále viac zatážujú navzájom súťažiacie kultúry a možno raz zatáži aj masívna globálna kultúra? Bude možné premeniť zápas kultúr na mierne premiešavanie, spoluprácu a nakoniec na splynutie? Tieto otázky sa budú v nastávajúcich rokoch empiricky testovať. Odpovede nedokážeme predvídať. Vzhľadom ku globálnej klimatickej kríze i zväčšujúcej sa ekonomickej nerovnováhe sa zápas o zdroje potrebné pre prežitie skôr zosilní. Ku varovaniu, do akých obludných rozmerov môže narásť ľudské zlo, ktoré sme vo východoeurópskych krajinách dostali lekciami komunizmu, pribudol v septembri 2015 hlas historika Timothy Snydera, analytika toho extrémneho zla, aké za čias nacizmu priviedlo ku katastrofe holokaustu. Podľa Snydera sme sa nepoučili z lekcie holokaustu. Je presvedčený, že v dnešnej dobe nárast súťaže ľudí o obmedzené zdroje, svetovládne ambície autokratických politických režimov a masové migrácie obyvateľstva sa stávajú predpokladmi pre zrod nových variantov Hitlerových nenávistných ideí. Tie podľa Snydera predstavujú nové riziká masového zabíjania.

Strašenie budúcimi hrozbami sa stáva nástrojom politických demagógov. Veda nestraší. Ani Snyder nechce strašiť; naopak, on verí, že veda môže byť naším „spasením“. Mne sa však zdá, že veda nám len skromne naznačuje naše možnosti a upozorňuje na naše neprekonateľné obmedzenia. Veda nám ponúka múdrosť, ale nie istotu. Pripomienku nestabilných bodov, ktoré neumožňujú dlhodobé prognózy počasia, je dobre mať na pamäti. Podobne ako počasia funguje celá vesmírna ruleta: naša budúcnosť je otvorená, nemôžeme povedať, aká bude a musíme pokorne prijímať fakt, že nevieme, nerozumieme a nevládneme daniím vo svete. Môže sa stať, že nás postihne údel iných živočíšnych druhov, ktoré neprežili a vyhynuli.

Ladislav Kováč, biológ